

Üzeyir Şəfiyev
Bakı Dövlət Universiteti, sos.ü.f.d., dosent
Daxil Vəliyev
Bakı Dövlət Universiteti, fəl.ü.f.d.

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ MƏNBƏLƏRİ HAQQINDA

Məqalədə azərbaycançılıq ideologiyasının meydana gəlməsi, onun kökləri barədə araşdırma aparılır. Müəlliflər “azərbaycançılıq” sözünün etimologiyasını tədqiq edərək bu fikrə gəlirlər ki, bu ideya haqqında qədim mənbələrdə də müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Azərbaycan vətəndaşlarının (etnogenetik prosesdə iştirak etmiş toplumların təmsilçiləri) dil, din, irqi, genetik, fizioloji, mədəni psixoloji baxımdan qohumlaşması, tarixi tale, həyat tərzı identikliyi, Azərbaycan sakinlərinin etnofiziya, etnoslararası integrasiya, etnokonvergeniya prosesini yaşadıkları zamanətini verir. Qeyd olunur ki, ölkənin inkişafı üçün azərbaycançılıq ideyasının inkişaf etdirilməsi zəruridir.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəli təkcə sabiq sovet məkanı üçün deyil, dünya evi üçün geo-siyasi və etnososial-siyasi sifariş zəminində köklənən milli müəyyənlik, etnosentirizm erası kimi də dəyərləndirilə bilər. Qurulmaqda olan yeni dünya integrasiyaya, özünü təşkilə bütün səviyyələrdə gedən differensiasiya prosesi, xaos olmadan üz tuta bilməzdi. Çünki dünya nizamı elə ilk zühur şəraitini də xaosdan tapıb.

Bütöv dünyada, o cümlədən keçmiş sosialist məkanında gedən bu proseslərdən Azərbaycanı uzaq təsəvvür etmək mümkünsüzdür. Azərbaycan qısa zaman kəsiyində tarixin o sərt sınaqlarından üzü ağ çıxdı. Hərçənd ölkəmizdə azərbaycanlının etnik müəyyənliyi, etnik kimliyi ilə bağlı tarix boyu, xüsusilə də söhbət açdığımız dövrdən bəri mübahisələr, fərqli mövqe toqquşmaları özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Eyni fikir ayrılığı Azərbaycan sözünün etimoloji mənasından başlamış Azərbaycanın dövlət dili, azərbaycanlının etnonimi (özünü adlandırma), Azərbaycanda yaşayan toplumun aborgenliyi, avtohtonluğu və s. haqqında gedən söhbətlər zamanı da ortaya çıxır.

Qeyd olunan məqamlarla bağlı nəinki xarici müəlliflərin, eləcə də Azərbaycan tədqiqatçıları nın mövqeləri bir sıra hallarda bir-birini inkar edir. Mübahisə doğuran məsələlərdən biri Azərbaycan sözünün fars, türk və s. mənşəli olması ilə əlaqədardır. Əski və müasir dövrün bir sıra müəllifləri, o cümlədən Straqbon, Müqəddəsi, Yaqut Həməvi, E.Xersfeld, M.Şrek və başqaları Azərbaycan sözünün sələfi sayılan Atropatenanı Kiçik Midiya çarı Atropatın adı ilə bağlayırlar. M.Azərli, T.Musəvi, Z.Jampolski Atropatena sözünü İran dilli sayır və bildirirlər ki, bu sözün tərkibindəki “pat” sözü başçı, cənab mənasını verir [1, s.82]. XVII əsr müəllifi ibn Xələfət-ət Təbrizi Azərbaycan sözünün lak sözü olduğunu və mənasını “ADR”- yüksəklik, “beyqan”-zadəgan (burada zadəganların uca yeri) demək olduğunu vurğulayır. İbn - Əl-Mükkəfaya görə Azərbaycan adını Azərbaz ibn İran əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuhun adından götürmüşdür. Azərbaycan sözünü Azərbaz ibn Bayvarastın adı ilə bağlayanlar da vardır [2, s.165]. Bu adın pəhləvi dilində olmasını iddia edənlər bildirirlər ki, Azər pəhləvi dilində od, bayqan isə qoruqçu mənasını verir (od qoruqçusu, odlar ölkəsi). Azərbaycan sözünün aşağıda qeyd edəcəyimiz ilkin və hazırkı səslənməsinə yaxın şəkli üzərində dayanan tədqiqatçılar da az deyil. Belə ki, onlar bu sözün latınlarda “Atropatena”, erməni dilli qaynaqlarda Adrbayqan, ərəb və fars qaynaqlarında “Adrebedaqan”, “Azərbayqan” şəklində olmasını bildirirlər. Əgər belədirsə, onda tanınmış tədqiqatçı M.Seyidov belə bir nəticə çıxarmaqda haqlıdır ki, “Azərbaycan” sözü ilk əvvəl Azərbayqan şəklində olub ki, o, yuxarıda qeyd edilən dillərdə təsvir olunduğu şəkildə səslənib və yazılmış.

Bir qrup tədqiqatçılar, o cümlədən V.K.Kelmakov düzgün olaraq bildirir ki, sözlərin etimologiyası ilə bəzən etnoqraf və tarixçilər məşğul olduğundan onların sözün mənşəyi haqqında fikirləri

sözlərin təsadüfi forma oxşarlığı üzərində qurulur. Elə həmin müəllif Azərbaycan sözünün tərkibindəki ar/ər hissəsinin türk dilindən ayırmağa cəhd edənlərə etiraz etmişdir.

Azərbaycan sözünü oğuzlarla bağlayan Fəzlullah Rəşidəddin “Cami ət-təvarix” əsərində, Hüseyn Xələf oğlu Bürhan isə “Burhane-qate” əsərində Oğuz xanın bu ölkəni tutan zaman onun əmri ilə əsgərlərinin ətəklərində daşdıqları tökmə torpaqlar hesabına ucaltdıqları təpəni Azərbaycan adlandırması bildirilir (Azər-uca, bayqan - oyanlar mənasında).

Nəhayət “Azərbaycan sözü M.Seyidovun israr etdiyi anlamda daha diqqətçəkən və qəbul ediləndir. Müəllif B.B.Bartolda, S.Y.Malova, habelə “Gültəkin”, “Tonyuquq” abidələrinə istinadən Azərbaycan sözünün açılışını verir [5, s.19]. Məlumdur ki, akademik V.V.Bartold “Az”ları Türkes qəbilə birləşməsinə bağlayır. S.Y.Malov isə “Gültəkin” və “Tonyuquq abidələrinə istinadən “Az”ı xalq kimi və yer adı kimi qeyd edir. S.Y.Malov “Gültəkin” abidəsinin 23-24-cü xəttindən belə bir sitat gətirir:... Çöldi Az ari bultym. Ozum Az yirim, any bil “(yəni “Az çöllərində Az ər (kişi) tapdım. Bil mənim yerim azdır”). M.Seyidov Azəri Günəş antropomorfik tanrısının adı olduğunu, sonralar Az qəbiləsindən olan ər bəy, xan kimi işləndiyini qeyd edir.

Mübahisəli mövzulardan biri də Azərbaycan sakinlərinin, xüsusilə də türklərin avtoxtonluğu, aborigenliyi ilə bağlıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar da tədqiqatçılar arasında ziddiyətli fikirlər çoxdur. e. ə. 64 - b. e. 24-cü illər arasında yaşamış yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Strabonun “Coğrafiya”sının XI kitabı indiki Azərbaycan ərazisində qədim dövlətlər kimi tanınan Albaniya (Azərbaycanın şimal hissəsi) və Atropatenanın (Azərbaycanın cənub hissəsi) tarixi- etnoqrafik xəritəsi haqqında müəyyən mənzərə yaradır. Müəllifə görə, Albaniyada 26 dildə danışan müxtəlif tayfalar vardır. Övvələr bu tayfalar hər biri ayrı-ayrılıqda idarə olunsada, artıq onların hamısı üçün bir hökmdar var idi. Buranın əhalisi gözəl və hündür boy idi. 100-ə qədər say onlara məlum idi. Onlar üçün dəqiq ölçü və çəki məlum deyildi. Bu ölkədə bəzi zəhərli hörümçəklər var ki, onlar adamı sancanda adam gülə-gülə ölür, bəzi hörümçəklərin sancması isə adamı həlak olan qohumlarının qüssəsindən ağlaya-ağlaya ölməyə məcbur edir. Albanlar yaşlılara hörmət edir, albanlarda öləninin dərdini çəkmək, onu yada salmaq şərəfsizlik sayılırdı. Mərhumla birlikdə bütün əmlakını basdırırdılar. Buna görə də onlar ata malından məhrum olub kasıb yaşayırdılar...

b. e. I yüzilliyinin Albaniyası haqqında roma alimi və dövlət xadimi Böyük Plini “Təbiət tarixi” əsərində Nikeyli İsiqondan belə bir sitat verir. “Albaniyada alagözlü adamlar doğulur ki, uşaqlıq çağından çal olurlar və gecələr gündüzdən daha yaxşı görürlər. Plini bu əsərdə Albaniyada skif tayfası olan udinlərin, kaspilərin, rəvayətə görə, Yasondan yaranan albanların yaşadığını vurğulayır. Digər müəllif Dionisi Perieqetin verdiyi məlumata görə Kaspi dənizi mənsəbinə yaxın skiflər, hunlar, kaspilər, albanlar və kadusilər qeyd olunan ardıcılıqla yerləşmişlər.

Azərbaycana müxtəlif irqi antropoloji əlamətlərə malik tayfa, toplumlarının nüfuzu ölkə əhalisinin irqi-fiziki portretlərində rəngarənglik üçün əsas olmuşdur. Bu gün ağ (Avropa) irqin xəzər (kaspi) tipinə aid olunan azərbaycanlıların sələfləri haqqında Həmdullah Qəzvini (XIII əsr) “Nüzhətül-qulub” əsərində yazırdı: Burada yaşayan adamların rəngi ağ, kökcə xətaidir və görkəmcə gözəldirlər... “Digər orta əsr müəllifi Əl İstəhri isə “Kniqa putey i qosudarstv” əsərində azərbaycanlının etnogenezisində rolu olan xəzərlər haqqında belə qeyd edir:” Onlar əsasən qara saçlı olub iki cürdür: bir qismi qara rəngli, digər qismi ağ və gözəldirlər... “Sonralar Ə.Hüseynzadə də bu reallığı nəzərə alaraq özünün “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərində yazacaqdı:” tarix səhnəsinə çıxandan bəri türklər cinsən və lisanən müxtəlif təsirata məruz olmuşlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancur, moğol və çinlilərlə, qərbində isə irqi qafqazdan olan əqvami-ariya və samiye ilə, hindi, irani, slav, çərkez, kürd, ərəb və s. nəsillərlə qarışmış olduqlarından bu gün hər tərəfdən qayət müxtəlif bir qövvdür”.

Aven Fest Rufi “Yer kürəsinin təsviri” əsərində xəzər (kaspi) sahili əhalisi haqqında yazır: “burada albanlar, kadusilər, hirkanlar, mardlar və atropatenlər yaşayırlar”.

Azərbaycanın aborigenləri, onların xarakteri və məşğulluğu ilə bağlı ərəb dilli qaynaqlar da dəyərli məlumat verir. Bu baxımdan VIII-IX əsrlərdə yaşamış Əbu Məhəmməd Əbdülməlik ibn Hişamin “Himyar hökmdarları barədə taclar kitabı” nda V ərəb xəlifəsi I Müaviyənin müşaviri olmuş

Übeyid ibn Şəriyyə Əl-Cürhuminin verdiyi məlumat xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müaviyə Azərbaycan haqqında öz müşavirindən: “Sən allah, Azərbaycanla əlaqəniz, tələşiniz, xatirəniz nədir?” deyə soruşduqda o, “ora türk torpağıdır. Onlar oraya cəmləşərək bir-birilə qarışmış və təkmilləşmişlər” cavabını vermişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, ərəblər Azərbaycanı işğal edərkən buraya çoxlu sayda ərəb köçü oldu. Onlar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində özlərinə yurd salaraq yerli əhali ilə qaynayıb qarışdılar. Bu gün də Azərbaycanda bir neçə ərəb toponimləri qalmışdır. Ölkəmizdəki “Ərəşsalbaş”, “Ərəblər” və s. yer və yurd adları bu qəbildəndir. X əsrin ərəb müəllifi Əl-Yaqubi Azərbaycan əhalisi haqqında yazır: Azərbaycan və onun ətraf şəhərlərinin əhalisi farslar, azərilər və əski cavidanilərin qarışığıdır [5, s.50].

Azərbaycanda avtohton, aborgen türk, türk-dilli və qeyri türkdilli tayfa və xalqlarla yanaşı gəlmə türklər və qeyri-türklər də azərbaycanlı millətinin etnogenezisində fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycanın 600 il İran və ərəb işğalı altında olması, monqol-tatar basqısına məruz qalması Azərbaycanda gedən etnogenetik prosesə təsirsiz qala bilməzdi.

Qeyri türklərdən fərqli olaraq türklərin Azərbaycana gəlişini bir neçə dalğası olmuşdur. Bu da etnogenetik prosesdə türklərin müəyyən edici faktora çevrilməsini tam təmin etmişdir.

Azərbaycan tarixinə müsbət yanaşmada daha çox qısqıncılıq və xəsisliyə, bir çox hallarda isə saxtalaşdırmağa farsdilli (irandilli) mənbələrdə rast gəlirik. Bu, xüsusilə də etnik müəyyənlik üçün əsas parametrlə sayılan dilimizə münasibətdə özünü göstərir. Cəmaləddin Fəqih, Seyid Əhməd Kəsrəvi, Nəsrullah Fəlsəfi, Rəhimzadə Səfəvi kimi İran alimləri bu və digər şəkildə azərbaycanlıların dil tarixini və bütövlükdə etnik tarixini saxtalaşdırmağa çalışmışlar. Cəmaləddin Fəqih Azərbaycanın Səlcuqlar dövrü haqqında yazır: “Səlcuqlar türk dilini Azərbaycana gətirmədilər. Çünki onların rəsmi dili fars dili idi. Onlar İranda türk dilindən heç bir əsər qoymadılar” [3, s.141].

Seyid Əhməd Kəsrəvi Səlcuqlar dövründə azərbaycanlıların dilinin azəri dili (fars, İran mənzəli dil) olduğunu türk dilinin isə təzə gəlmiş türklərin dili olduğunu qeyd edir. Daha sonra o, Yaqut Həməvinin Əs-Səmanın “Kitab əl-Ənsab” əsərindən gətirdiyi iqtibasda buraxdığı yanlışlıqdan öz məqsədi üçün istifadə etməyə tələsir. Məlumdur ki, Yaqut Həməvi həmin iqtibasda Xətib Təbrizinin öz həmyerlisi ilə Azərbicidəcə danışdım cümləsini azəri dilində danışdım kimi qeyd etmişdir.

Digər bir İran müəllifi Nəsrullah Fəlsəfi iddia edir ki, XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan əhalisinin əsas dili Azərbaycan (türk) dili deyil, azəri **dilidir** [5, s.156].

Rəhimzadə Səfəvi adlı İran müəllifi daha məntiqsiz və gülünc üsullarla azəri dilinin öz yerini türk dilinə güzəştə getməsinə izah edir. O göstərir ki, XVI əsrdə yayılan vəba xəstəliyi ilə Osmanlı-Səfəvi müharibələri azəri dilində danışan tayfaları məhv etmiş, o vaxtdan başlayaraq türk dilli tayfalar Azərbaycana axışmışlar.

Bəzən bir qisim Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərində də azəri dili ilə Azərbaycan dili ekvivalent kimi, eyni dil kimi verilir [3, s.23]. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, azəri dili İran dili ailəsinə daxildir, Azərbaycan dili Altay dil ailəsi türk qrupunun oğuz qoluna mənsubdur. Bir sıra tarixi mənbələrdə birmənalı olaraq qeyd olunur ki, III-IV əsrlərdə bəzi türkdilli tayfalar Azərbaycanda yerləşdikdən sonra azəri dili türk-Azərbaycan dili tərəfindən sıxışdırılıb çıxarıldı. Hətta bunun səbəbləri haqqında İran alimi N.Nateq yazırdı: Azəri dili dini dil deyildi ki, dini münasibətlər onun davamlılığını saxlasın, o, siyasi, elmi və ədəbi dil deyil ki, üstün dil olsun, hakim sinfin də dili deyildi ki, bu sinif onun mövcudluğunu qorusun. Tədqiqatçılardan V.P.Müller azəri dilinə təliş dilini varis sayır. S.Onullahi isə Xalxal ərazisində bir neçə kəndin azəri dilində danışdığını qeyd edir.

S.Onullahi adı çəkilən məqaləsində azəri dilindən “Qədavü bəla taçinəm” (Qadani, balanı alım), “Bibəbəki çeşmət can dəhəm” (Gözünün bəbəyindən ötrü can verərəm) və s. misallar gətirməklə Azərbaycan dili ilə bu dil arasındakı fərqləri göstərir.

Tədqiqatçılardan İ.P.Petruşevski, V.V.Bortold, səyyahlardan Yan Botist Taverinye Səfəvilər dövründə Azərbaycan (türk) dilinin Azərbaycanda geniş yayıldığını qeyd edirlər.

XVII əsrdə İranda olmuş Enqelbert Kempfer də qeyd edirdi ki, Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk dili (Azərbaycan) İran sarayında geniş yayılmış dildir. Bu dil ölkə əhalisinin adi danışdığı dilindən seçilir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış,

şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəninə dəyərli olan hər kəs üçün bu dili bilməmək suç sayılır.

Bir qədər sonrakı dövrdə (1836) yazılmış “Obozrenie Rosiyki vladeniya za Kavkazom v stapiçestkom, etpoçistkom, topoqrafiçestkom i finansovom otnoşenii” əsərində də Azərbaycan dili haqqında dəyərli fikirlər demişdir. Kitabın 3-cü hissəsinin müəllifi V. Leqkobytov əsərin 78-79 səhifəsində yazır: “Şirvanda hakim olan türkmən dili bütün Azərbaycanda yayılmışdır və bizlərdə adət üzrə o, tatar dili adlandırılır: o türk dili ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq bir-birini başa düşə bilər. Bu dil Zaqafqaziyada türki adlanır. O, ərəb və fars sözləri ilə zəngillənmişdir. Əgər onun öyrənməyin asan olduğunu əlavə etsək, bu dilin orada Avropada fransız dili kimi geniş işlənməsi təəccüblü görünməz.” Analoji fikir A.A. Besdujev-Marlinski, M.J. Lermontov tərəfindən deyilmiş, fars dilinin güclü təsirinə məruz qalan tatar (Azərbaycan türk) dilinin Asiyada, Zaqafqaziyada “beynəlxalq” dil olması vurğulanmışdır. Azərbaycan (türk) dilində diqqət çəkən fars təsiri ölkəmizin ərazisində fars dilli tayfaların və sülalənin gəlişi ilə izah olunmalıdır. Bu təsirin nisbi uğurlu effektinin bir səbəbi onunla bağlı idi ki, M.Ə. Rəsulzadənin təbirincə desək, əsrlər boyu İranın siyasi elitasında türklər dominat olduğundan bura əhalisi özlərini yad toplumun məhkumu saymaması, eyni dənə qulluq göstərdikləri, birgə yaşamaları, çəkdiyi ağırlığı öz cinsindən gördüyü üçün məhkum kimi özlərini hiss etməməsilə bağlı idisə, digər səbəbi məlum dövr üçün fars dilinin, hətta qonşu ölkələrdəki nüfuzu ilə (iş o yerə gəlib çatmışdı ki, Süleyman Qanuni Sədi lisanında yazmağı şərəf sayırdı, Sultan Səlim farsca şeirlər yazır, az qalırdı ki, onu dövlət dili elan etsin) bağlı idi. Lakin çox keçmədi ki, Azərbaycan poeziyasında fars dili öz yerini Azərbaycan dilinə verdi. Bu dalğanın poeziyada M. Füzuli dövrü ilə başladığını və onu həm də M. Füzulinin şeirdə türkü uğrunda üsyanı kimi dəyərləndirmək olar.

Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzmi kim,
Nəzmi nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Bəndə Tovfiq olsa, bu düşvari asan eylərəm.
Növbəhar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.

Məlumdur ki, Füzuli əvvəlcə fars, sonra Azərbaycan türk şivəsi, Bağdadın Osmanlı basqınına məruz qalması ilə Osmanlı türk şivəsində yazmışdır.

İndi Əfzələddin Xaqani və Zülfüqar Şirvanidən gətirəcəyimiz misallar Rəhimzadə Səfəvi dediyinin əksi olaraq türk (Azərbaycan) dilinin yerli əhalinin dili kimi çoxdan mövcudluğunu təsdiqləyir. Əfzələddin Xaqani:

Məra dər parsi fohşi ke quyənd
Be torki cərxəşan quyəd ke “sənsən”.

(Yəni mənə farsca söyüş versələr, çərxifələk onlara türk dilində deyər ki, sənsən)
Zülfüqar Şirvani:

Ta bovəd zekre xor əndər loğəte tazi şəms.
Ta bovəd name məh əndər soxəne torki ay.

Yəni (xor sözü ərəb dilində şəms olduğu kimi, mah türkcə (Azərbaycan) aydır.

Ancaq vəziyyət Rəhimzadə Səfəvinin dediyi kimi olsaydı, onda bəs yerli türklər, türkdilli tayfalar, habelə IV əsrin əvvəllərində Azərbaycana gələn türklər (hun, sabir, xəzər, qıpçaqlar) harada idilər və hansı dildə danışdılar?! Məlumdur ki, Azərbaycana şimaldan adı çəkilən tayfalar, cənubdan fars və ərəblər, sonralar yenə də Səlcuq türkləri, monqol tayfaları, daha sonra yenə də iranlılar və türklər axışmış və ölkə əhalisinin irqi-antropoloji, dil və psixoloji, deməli, mədəni-mənəvi dəyərlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu təsir ölkənin şimalı ilə cənubunda fərqli şəkildə özünü göstərmişdir. Belə ki, Azərbaycanın cənub əhalisi (Manna, Atropatena) əgər iki dəfə dil dəyişməsinə məruz qalmışdısa da, şimali Azərbaycan bir dəfə bu vəziyyəti yaşamalı olmuşdu. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın hər iki tayında III-IV əsrlərdən başlamış XI-XIII əsrlərə qədər ictimai-siyasi həyatda alban, türk, azəri, ərəb, fars dilləri rəqabət aparmış, XI-XIII əsrlərdən isə türk dili dominantlığı ələ keçirmiş, digər dillərlə əməkdaşlıq sayəsində zənginləşərək təkmilləşmişdir. Hərçənd bu gün də Azərbaycanın şimalı ilə cənubunda etnogenetik proseslərin nəticəsi başqa şəkildə özünü göstərir. Ölkə-

nin şimalında azərbaycanlı etnonimi bərkiməkdədirsə, cənubda yaşayan soydaşlarımız özlərini türk, təkə türkmən, qaşqay və s. adlandırırlar. Azərbaycanın birləşəcəyi təqdirdə də bu tipli uyarsızlıqlar və stereotip toqquşmaları ehtimalı vardır. Bu həm siyasi millət (həmçinin sosial-iqtisadi, siyasi resurslar uğrunda vasitə rolunda çıxış edən millət anlayışı), həm də etnoqrafik millət identikliyi məsələlərinin aydınlaşdırılması zamanı özünü göstərə bilər.

XVII-XVIII əsrlərdə bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi Azərbaycan dilinin fonetika, qrammatika və leksikasında stabilləşmə baş verir. Təsadüfi deyildir ki, S.Vurğun, “Vaqif haqqında” məqaləsində Vaqifin ərəb və fars sözlərindən dilimizi təmizləmək sahəsində xidmətlərdən geniş bəhs edir. Heç şübhəsiz ki, Vaqifin bu sahədəki xidmətləri böyükdür. Lakin Vaqif şeiri nə qədər silkinsə də, əsrlərlə Azərbaycan dilinin (türk) iliyinə işləmiş ərəb və fars sözlərindən yaxa qurtara bilməmişdi.

Bir sıra Azərbaycan müəllifləri haqlı olaraq qeyd edirlər ki, XVIII əsrdə Azərbaycan xalqının formalaşması əsasən başa çatmış, bu gün də bu proses təkmilləşir. Fikrimizcə, azərbaycanlının formalaşmasının belə uzun bir dövrü əhatə etməsi, hər şeydən əvvəl, ölkəmizin permanent keçidlər dövrü yaşaması və Azərbaycan adlı polietnik qazana hər keçid zamanı yeni cəlmələrin əlavə olunmasıdır.

Azərbaycançılıq: mənbələri və tərkib hissələri

Azərbaycanda millətin adı (etnonim) ilə bağlı da mübahisəli məqamlar çoxdur. M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu” adlı əsərində yazırdı ki, indiki Azərbaycan əhalisinin türkmən, yoxsa farsmı olması çox zaman münaqişəli olub, insanlarına, folkloruna, aşığı dastanlarına, çoban türkülərinə, ənənələrinə baxanlar türk, rəsmi yazılarına baxanlar fars deyər qəbul etmişdir. Qeyd edək ki, azərbaycanlılara fars deməyin başqa səbəbi də var. Belə ki, orta əsrlərdə avropalılar Şərqdə “firənglər” adlandırıldığı kimi şərq xalqları, o cümlədən Azərbaycan avropalıların gözündə vaxtı ilə böyük dövlət sayılır, İranın təbəələri kimi tanınmış və şərti olaraq fars adlandırılmışlar. Azərbaycanlıların bir müddət tatar adlanması da oxşar presedentlə bağlıdır. Bu barədə Ə.Hüseynzadə yuxarıda göstərilən əsərinin 8, 9, 36 və 37-ci səhifələrində qeyd edir ki, belə məsələlərdəki səhvlərə başlıca slavlər səbəb olmuşdur. Onlar Çingiz qoşununun çox hissəsinin türk olduğunu anlamışdılar. Halbuki, fəth olunan ərazinin əhaliyi-turaniyəsi zətən minilləqədim türk idi. O, sonra davam edərək yazırdı. Türklər, monqollar, tatarlar yoxdur. IX əsr Çin salnaməçilərinə görə, tatar qeyri-çin əqvaları deməkdir. Bu adı monqollara çinlilər verib. Tatarlar monqol cinsinə mənsub olduğundan türk irqinin deyil, monqol irqinin bir qoludur. Çingizlərə, Teymurlara monqol-tatar adını vermək düzgün olmadığını bildirən Əli bəy Hüseynzadə Teymura istinadən yazırdı: “Biz mülki-turan, Əmiri-Türküstanıq, biz ki türk oğlu türkün.”

Bəzən Azərbaycan sözünü etnonim kimi, həm də dil adı kimi işlənməsini İ.V.Stalinin adı ilə bağlayırlar. Bu yanaşma da düzgün sayıla bilməz. Azərbaycan sözü ərazi adı halında qeyd edildiyi kimi daha yaşlıdır. Ancaq o, etnonim kimi XVIII-əsrin axırlarından bəri, daha müəyyən şəkildə isə XIX əsrdən etibarən işlənmişdi. XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq rus və əcnəbi nəşrlərin səhifələrində artıq Azərbaycan, azərbaycanca sözlərinə rast gəlmək çətin deyildir. Bu baxımdan 1860-cı il Əbdul Həsən Vəzirovun Peterburq nəşri olan “Azərbaycan tatar dili dərslisi”, 1867-ci ildə Adolf Berjenin Leypsiqdə nəşr etdirdiyi “Kafkaz və Azərbaycanın məşhur şairlərinin şeirlər toplusu”nu qeyd etmək olar.

Bəzən də Azərbaycançılığın M.Ə.Rəsulzadədən başladığını iddia edirlər. M.Ə.Rəsulzadə özü Azərbaycan qayəsinin “Dünya müharibəsi ilə Rusiya inqilabının təsiri ilə baş qaldırdığını” bildirir. Ancaq qeyd etməliyə ki, Azərbaycançılıq nəinki rişə şəklində, daha da dəymiş şəkildə Rusiya inqilabı və dünya müharibəsindən qabaq, XIX əsrdə Azərbaycan ziyalıları tərəfindən qaldırılmışdı. Hələ XIX əsrin 80-cı illərində çıxan “Kəşkül” qəzetində Cəlal Ünsüzadə nəşr işləri üzrə Kafkaz Baş idarəsinə “Azərbaycan” adlı qəzet çıxarmaq üçün icazə almaq məqsədilə müraciət etmiş və onu aşağıdakı şəkildə əsaslandırmışdır. Zaqafqaziyanın yerli müsəlman əhalisi Azərbaycan dilində danışır, onlar ancaq krım və kazan tatarlarının başa düşdüyü tatar dilini başa düşmür, fars və ərəb dilində isə gəlmə əhalinin çox az bir qismi anlayır. 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetində (№93) Məhəmməd Ağa

Şaxtaxtının “Zaqafqaziya müsəlmanları necə adlanmalıdır” məqaləsi çap olundu. Orada yazılırdı ki, Zaqafqaziya müsəlman əhalini “tatar” adlandırmaq düzgün deyildir. Çünki Zaqafqaziya türkləri ilə tatarlar arasında dil, adət-ənənə baxımından köklü fərq vardır. Buradakı müsəlman əhalisinin dili-Osmanlı, Səlcuq, Azərbaycan kimi başlıca dialektləri olan türk dili ailəsinə aiddir. Zaqafqaziya türkləri artıq çoxdandır ki, fars deyillər. Fars və türk dili arasında çox kəskin fərq vardır. Yaxşı olardı ki, Zaqafqaziya müsəlmanları azərbaycanlı, onların dili isə Azərbaycan dili adlansın.

1899-cu ildə N. Nərimanov “Türk-Azərbaycan dilinin qısa qrammatika və sintaksisi” kitabında haqlı olaraq Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğundan, onun digər türk dillərindən fərqiindən söz açır.

Nəhayət, M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək, Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabının təsiri ilə Azərbaycançılıq daha çox siyasi-ictimai müstəvidə fakt olaraq ortaya qoyulmuşdu. 1917-ci ilin aprelində Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında, Moskvada isə Rusiya müsəlmanlarının qurultayında Rusiyamı Federativ şəkildə qurmaq, Azərbaycana da onun tərkibində muxtariyyət almaq təklifi səslandı. 1918-ci ilin mayın 28-də ADR-in yaranması Azərbaycançılığın artıq dönməz qələbəsi idi. Sonrakı illərdə də bu mübarizə davam etdi. XI ordunun Azərbaycanı tutmasına baxmayaraq N.Nərimanov “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarı ilə çıxış etdi. Bu tipli mübarizələrin nəticəsi olaraq Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası quruldu. 1937, 1978, 1995-ci illər konstitusiyalarında Azərbaycan vətəndaşları azərbaycanlı adlandırıldı.

Bu gün də Azərbaycanda millətin adının (etnonim) bu şəkildə (azərbaycanlı) mövcud olması münasibət birmənalı deyildir. Bu cür adlandırma ilə razılaşmayanlar mövqelərini onunla əsaslandırırlar ki, ölkənin adı ilə millət adlandırıla bilməz. Millətimizin adı türk adlandırılmalıdır və. s. Qeyd etməliyik ki, etnik identiklik (müəyyənlik) məsələsinə klassik yanaşma ilə müasir yanaşma arasında köklü fərqlər vardır. Orta əsrlərdə, hətta yeni dövrün əvvəllərində etnik kimlik anlayışı bu gün başa düşülən və mövcud olan etnik kimlik anlayışından həm məzmunca, həm də həcmcə çox dərəcəlidir. Əvvəllər etnik müəyyənlik əcdadlardan miras qalmış, irs - soy əlaqələrinə, irqi fizionomik parametrlərə, dəyişməz etnik sərhədlərə söykənən paradigma ilə izah olunur, millət daha çox əvvəlcədən təyin edilmiş və statik hadisə kimi qəbul olunurdu. Bu cür yanaşma sahibləri daha çox etnoqrafik millət anlayışını qəbul edir və etnogenetik prosesdə etnoparasiyanı (millətin bir neçə millətlərə bölünməsi: slavyanlardan ruslar, ukraynlar və belarusların yaranması kimi), etnofuziyanı (mədəni və dil baxımından bir neçə xalqın vahid xalq şəklində qarışaraq birləşməsi (şərqi slavyan tayfaları rusları yaratdığı kimi), etnogenetik miqrasiyanı (xalqların qohumluğa əsaslanmayan vahid etnos halında birləşməsi (Şimali Amerika milləti, latın Amerikasını milləti və s. kimi) nəzərə almırlar. Belə düşüncələr həmçinin nəzərə almırlar ki, millət də insan kimi heterogen (müxtəlif) başlanğıclardan yaranır, inkişaf və tənəzzül edir, ölür. Hələ insanlarda yeddi arxadönən (şəcərə) olduğu kimi, millətdə də analoji şəcərə vardır. L.Qumilyev bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, hər bir etnos minbir yüz il yaşadığından sonra abskurasiya (qocalma və sonda ölməyə) fazasını yaşamalı olur. Yeni millət yüz otuz-yüz altmış ilə yaranır, iki yüz-üç yüz il yüksəliş dövrünü, üç yüz il böhran ərafəsi dövrünü, iki yüz il böhran dövrü yaşayır və ölür. Yeni dövrdən başlayaraq xüsusi ilə də daha yaxın yüz illərlərdə etnik kimlik, eyni zamanda resursların qazanılmasında, habelə maraqların reallaşdırılmasında bir vasitəyə çevrilmiş, hardasa məhz bu zərurətdən insanlar onun ömür müddətinin ədəbliyində maraqlı olmuşlar. Yəni etnik mənsubluq insanlara mənəvi təsdiq, sosial məmnunluqdan daha çox, həm də siyasi-iqtisadi, sosial və s. mənfəət üçün, mənəvi emosional, psixoloji bağlılıqla deyil, rəşional seçimlə (bu və digər etnosun nümayəndəsi kimi özünü təqdim etmək sərf edir, yoxsa yox?! Yaxud öz xeyrinə rəqibi hansısa millətə mənsub olması “damğası” ilə damğalamaqla onu siyasi, iqtisadi və. s. resursdan məhrum etmək) keçiləsi mümkün olan trampolin kimi lazım olmağa başladı. Və demək olar ki, əksər milli etnik münaqişələrin agentləri kimi çıxış edir. Dünyanın bir sıra ölkələrində etnik müəyyənlik determinantları bir-birindən fərqlənir. 1970-ci il Luizyana qanununa görə Amerikada bir damla qan prinsipi (32\1 qan tərkibi olan başqa millət, habelə qara sayılır), Braziliyada saç, üz cizgiləri, dərinin rəngi, hindlilərdə 16\1-dən 2\1-dək qan ölçüləri əsas götürülürdü və. s. Qanların qarışması nəticəsində 8\1 ağ, 4\1 qara, 8\1 hindi, 4\1 çinli sayılanlar da vardır. Yaxud fizionomiyə-

sında müxtəlif başlanğıcları birləşdirən insanların etnik kimliklərinin təyinatında da problemli situasiya mümkündür.

Azərbaycanda bəzən etnik kimlik məsələsini “haralısan” arxetipi ilə, əraziyə görə də “həll” etməyə çalışanlar tapılır. Bu daha çox resurslar uğrunda çarpışma zamanı özünü göstərir. Hesab edirik ki, bu da anormal bir haldır. Çünki ölkəmizin elə bir rayonu yoxdur ki, orada ancaq bir millət şəriksiz sakin olsun və o həmin ərazidə əsrlər boyu onlarla kompakt halda yaşayan tayfa və xalqlarla qaynayıb qarışmasın. Fikrimizcə, tarixi smaqlardan üzü ağ çıxmış, təkcə taleyi, həyat tərzı psixoloji və mədəniyyətləri ilə qohum olmayıb, türk (əksər) və qeyri-türk toplumların qan qohumluğuna əsaslanan izdivacdən doğan azərbaycanlı etno-sosial orqanizmi ancaq siyasi millət olmayıb, həm də etnoqtafik millətdir. Yuxarıda sadaladığımız və haqqında söz açdığımız mənbələrdə göstərildiyi, müəlliflərin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan yarı süni, yarı təbii şəkildə yaranmış polietnik bir qazan olmuşdur. Bu qazana biz əridici, birləşdirici tiyan da deyə bilərik ki, onda heç də tayfa və xalqların əriyərək çıxdas olması deyil, onların əsrlər boyu qaynayıb qarışaraq bu gün dünya arenasına böyük töhfələrlə özünü təqdim edən azərbaycanlı millətinin ərsəyə gəlməsinin şahidi oluruq. Azərbaycanlı əksər türk çoxluğu ilə (yerli və gəlmə) qeyri-türklərin (gəlmə və yerli) tarixi izdivacından törəndiyi üçün bu gün azərbaycanlının dil, din, mənəvi-psixoloji, irqi-fizoloji əlamətlərini, mentalitet və arxetiplərində də hər iki başlanğıcın təmsilçiliyini görmək çətin olmadığı kimi, bu fakt təəccüb də doğurmamalıdır. Elə buna işarə edərək M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində yazırdı: “Bəzən iki ayrı soydan olan mədəniyyətlərin iştirakı o qədər sıx olur ki, xətti-zatında iki mədəniyyətdən bir mədəniyyət, iki millətdən bir millət nümunəsi meydana gəlir. Türklük, ərəblik, farslıq müştərək bir mədəniyyət nümunəsi meydana gətirmişdir”. “Azərbaycanlılar öz mənliklərini, çox mühüm xarakterlərini itirsələr də, bəzi xüsusiyyətlər qazanmışdılar. Nəticədə türklərin məşhur mətənətilə farslığın məşhur tezbirləşməsini özündə toplamışdır”.

Rəsulzadə gəlidiyi gənəti Firdovsinin “Şahnamə”sində cərəyan edən hadisələr və personaj tələləri əsasında təqdim edir. Belə ki, Firdovsi qeyd edirdi ki, qanı iki millətdən olan qəhrəmanlar mütləq bu iki millətin sahib olduğu kimi düşünüb, bir fikir və hiddət bəslərlər. O, Səyavuşun (anası türk, atası fars), Söhrabın (o da həmçinin), Makedoniyalı İskəndərin (anası rum, atası fars) yaşadıkları həyatları, uğrunda çarpışdıqları amallarının təmsalında irəli sürdüyü bu tezisi əsaslanmağa çalışır.

Tarixən fars, müsəlman, türk, tatar və. s adlarla tanidılan xalqımızı öz yazılarında haqlı olaraq azərbaycanlı kimi qeyd edən və kredosunda israrlı olan Rəsulzadə daha sonra yazırdı: “sazlarında “Kərəmi”, tarlarında “Şahnaz” çalınıb, dağlarında bayatı, bağlarında təsnif oxunur. Bütün bunlar böyük dalgalar halında Xəzər dənizinin qüzeyindən və güneyindən gələn türk boylarının X əsrdən etibarən Anadoluda olduğu kimi Azərbaycanda da Səyavuş yaradılışında bir cəmiyyətin, bir xalqın varlığını isbat etməzmi”?

Azərbaycançılığın ölkənin ictimai siyasi həyatında bir fakt olduğunu qeyd edərkən M.Ə.Rəsulzadə öz fikrini belə izah edirdi: “Azərbaycan dövr-i istiqlalına bolşeviklər “Mösavat dövrü” deyirlər, fəqət xalq bu dövrə Azərbaycan dövrü deyir. Xalqın düşüncəsində Azərbaycan nəinki coğrafi mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur” [4, s.4].

Lakin Sovet metropolıyası Azərbaycanın istiqlalına son qoydu. Sovet imperıyası adlı bir sistem dağıldıqdan sonra periferiyalarda, o cümlədən müstəqillik qazanan Azərbaycanda da sonsuz bölünmə (bölgələr, tayfa və. s) prosesi başladığı anda mübalıgəsiz demək olar ki, dövlətimizi təhdid edən bu təhlükədən təcrübəli siyasi xadim H.Əliyev məhz milli həmrəylik, bütövlük, milli dövlətçilik, vətəncilik iksirini özündə ehtiva edən Azərbaycançılıq idiealogıyası ilə xilas etdi. Azərbaycanın dünənki və bu günkü tarixi ilə tanışlıq, hadisə və prosesləri tarixi-müqayisəli, analoji müqayisəli yanaşma ilə təhlil etmə bacarığı peşəkar dövlət adamı olan H.Əliyevə bu seçimində böyük köməklik etdi. Həmin dövr üçün bu yeganə düzgün yol, uğurlu tapıntı idi.

Bəzi Azərbaycan müəlliflərinin millətimizin adını Azərbaycan türkü, Azərbaycanda yaşayan digər etnik toplumları da öz adı ilə adlandırmaq lazımdır, niyə əksəriyyət təşkil edən türklər öz adı

ilə deyil, azərbaycanlı kimi, azlıqlar isə öz adları ilə çağırılır və s. kimi narahatçılıq doğuran sualları da başadüşüləndir. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda yaşayan türklər, kürdlər, talışlar, ləzgilər, tatarlar və s. etnik toplumlar artıq çoxdan İran, Türkiyə, Dağıstan və s. ölkələrdə yaşayan eyni adlı toptumlardan prinsipial fərqlərlə ayrılır. Bu isə həmin toplumların, habelə başqa tayfa və xalqların iştirakı ilə ölkəmizdə getmiş xalqın etnogenetik inkişaf prosesində Azərbaycan kimi polietnik qazanda həmin toplumların, şübhəsiz ki, əksər türk çoxluğunun hesabına və xeyrinə qaynayıb-qarışaraq vahid azərbaycanlı millətinin yaranması ilə bağlıdır. Məqsəduyğundur ki, əksər türklər kimi ləzgi, talış, kürd və s. adlarla tanıtılan Azərbaycan vətəndaşlarının pasportlarının milliyyət qrafasında azərbaycanlı yazılsın. Bu ada, həm də Azərbaycan vətəndaşlarının (etnogenetik prosesdə iştirak etmiş toplumların təmsilçiləri) dil, din, irqi, genetik, fizioloji, mənəvi psixoloji baxımdan qohumlaşması, tarixi tale, həyat tərzı identikliyi, Azərbaycan sakinlərinin etnofuziya, etnoslararası integrasiya, etnokonvergeniya prosesini yaşadıqları zəmanət verir.

Açar sözlər: Azərbaycan, azərbaycançılıq, tarix, ideologiya, milli mənbələr

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. ASE, XXX c. Bakı: 1974
2. Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən. Bakı: 1989
3. Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. S.Onullahi: İran burjua alimlərinin əsərlərində Azərbaycan dili tarixinin saxtalaşdırılması. Bakı: 1978, 141 s.
4. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: 1990
5. Сумбатзаде А. Азербайджанцы. Етногенез и формирование народа. Баку: ЭЛМ, 1990

Уzeyir Шафиев
Дахил Велиев

ОБ ИСТОЧНИКАХ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ

Резюме

В статье анализируются источники национального самосознания. На азербайджанском, русском, арабском, персидском источниках исследовали этимологию этого слова. Согласно древним источникам есть некоторые идеи, связанные со словом азербайджанство. По мнению авторов нужно развивать идею азербайджанство.

Ключевые слова: Азербайджан, азербайджанство, история, идеология, национальные источники

Uzeyir Shafiyev
Dakhil Valiyev

ABOUT THE SOURCES OF NATIONAL CONSCIOUSNESS

Summary

The sources of national self-consciousness are analyzed in the article. The etymology of Azerbaijan word is investigated in Azeri, Russian, Arabic and Persian sources. There are some ideas about the word of Azerbaijanism in ancient sources. According to the ancient sources there are some ideas connected with the word Azerbaijan. To the authors' opinion the idea Azerbaijan should be developed.

Keywords: Azerbaijan, Azerbaijanism, history, ideology, national sources